

Klara Kožar Rosulnik

ŽENSKÉ IN MIGRACIJE

POVZETEK

Skozi zgodovino so raziskovalci migracij svojo pozornost namenjali predvsem moškim med migranti, danes opažamo povečano raziskovalno zanimanje za migrantke. Ta neuravnoteženi pristop ogroža pogled na migracije kot spolno zaznamovan proces. Migracija namreč prinaša velike življenjske spremembe in izkušnje, ki jih ne glede na časovno obdobje moški in ženske doživljajo različno. V članku poskušam odgovoriti na vprašanje, zakaj so bile migracijske izkušnje žensk v zgodovini prezrte ali stereotipno obravnavane ter zakaj v sodobnosti govorimo o feminizaciji migracij. Žensko predstavim kot aktiven subjekt v migracijskem procesu, ki z zavestno odločitvijo za spremembo v življenju prevzame odgovornost za svoje življenje in nadzor nad njim.

Ključne besede: spol, migracija, ženske migracije, opolnomočenje, identiteta

WOMEN AND MIGRATION – ABSTRACT

While in the past the researchers of migration had focused mainly on male migrants and their experiences, we are today seeing an increase in the research interest related to women migrants. This imbalanced approach undermines the view of migration as gendered process. Migration brings major life changes and challenges, which men and women experience differently regardless of time period. The article attempts to find an answer to the questions of why female migration experience have been traditionally ignored or stereotyped, and why we are talking about a feminization of migration in the present. Furthermore, the text introduces a female as an active subject in the migration process, one who takes responsibility and control over her life through conscious decision.

Keywords: gender, migration, female migration, empowerment, identity

UVOD

Migracije niso sodoben pojav. Selitve se pojavljajo skozi vso zgodovino, vendar v različnih intenzitetah in iz različnih razlogov. Svoboda gibanja je ena izmed temeljnih človekovih pravic, ki posameznikom zagotavlja, da se preselijo, kamorkoli želijo, in si tako zagotovijo boljše življenjske pogoje. Tako moški kot ženske. Vsak zase kot tudi skupaj. Iz takšnih ali drugačnih razlogov. Vendar pa moški in ženske migracije ne doživljajo na enak način. Pomemben dejavnik pri oblikovanju njihove migracijske izkušnje je spol, kar je izhodišče pričujočega besedila. V prvem delu obravnavam (ne)vključitev spola v migracijske študije, vzroke za to ter opredeljujem migracijo kot spolno zaznamovan proces, v drugem delu pa obravnavam žensko kot aktiven subjekt v migracijskem procesu: od odločitve za selitev, spremembe njenega položaja v izseljenstvu do (re)konstrukcije identitete v novem okolju.

Do 70. let 20. stoletja je med strokovnjaki prevladovalo prepričanje, da so akterji migracij predvsem moški, oziroma so obravnavali migracijo kot strategijo celotnega gospodinstva. Ženske kot potencialne migrantke so videli le kot osebe, ki migrirajo na podlagi združitve družine, torej se pridružijo moškimi migrantom (Cukut Krilić, 2009). Nato pa so pod vplivom feminističnega gibanja v 70. letih raziskovalci iz različnih znanstvenih disciplin začeli v svoje raziskave vključevati ženske in poskušali ugotoviti, raziskati in razložiti vpliv spola na vse vidike človeškega življenja (Engle, 2004). Prve študije, ki so v zgodnjih 70. letih v svoje analize mednarodnih migracij v evropskih državah vključile ženske, so napisale ženske, ki so imele lastne migrantske izkušnje (Erel in Kofman, 2003). Med pomembnejšimi so bile raziskave žensk iz Jugoslavije, ki so migrirale v Francijo, Nemčijo in na Švedsko, avtorice Mirjane Morokvašić (1980). Te ugotovitve so sprožile prve razprave o vlogi spola v procesu migracije in opozorile, da selitve niso le prisilni odziv na ekonomsko negotovost žensk, ki so razvezane, samske ali ovdovele, temveč tudi načrtno dejanje žensk kot akterk migracij. Preobrat v raziskovanju ženskih migracij se je zgodil s posebno izdajo revije *International Migration Review* s prispevkom *Birds of Passage are also Women*, v katerem je Morokvašićeva (1984) presojala desetletje raziskovanja ženskih migracij. Opozorila je, da so dotedanje študije imele (pre)majhen vpliv na medije in oblikovanje politik ter da so prevladujoče raziskave z vidika spola še vedno pristranske (Morokvašić, v Kofman, 1999, str. 269–270). Večina raziskav v zgodnjih 80. letih je pozornost namenjala zgolj ekonomskim dejavnikom migracij, proti koncu 80. in v začetku 90. let pa so bili vedno glasnejši zagovorniki kulturnih elementov migracij. Rezultat takega raziskovanja je tudi zbornik *International Migration: The Female Experience*, v katerem sta urednici Brettellova in Simonova (1986) opozorili na kulturne dejavnike, ki vplivajo na migracijo, družinsko življenje in reprodukcijo, Boydova (1986) pa analizirala razlike med ženskimi in moškimi migracijami. S tem je opozorila na spol kot pomembno analitično kategorijo, ki močno vpliva na oblikovanje migracijske izkušnje. Pomembni raziskavi, ki sta osvetlili izražanje družbene konstrukcije spola v strukturnih dejavnikih ter vpliv na migracijske odločitve in vedenje, sta tudi študija mehiških migrantk (Hondagneu-Sotelo, 1994) in analiza migrantk iz Portorika (Ellis, Conway in Bailey, 1996). Njun pomen se

kaže tudi v oddaljevanju od »dodaj ženske in premešaj« pristopa,¹ kakršnega je do tedaj uporabljala večina raziskovalcev.

Od 90. let dalje je postopoma zaznati splošno povečanje raziskovalnega zanimanja za migrantke in s tem razumevanja njihovega pomena v zgodovinski in sodobni perspektivi. V zadnjem desetletju nekateri avtorji (Castles in Miller, 2003) govorijo celo o feminizaciji migracij na globalni ravni. Vendar pa je izraz zavajajoč, saj daje vtis, da gre za nov trend, ki je v zadnjem času hitro in korenito spremenil delež žensk v migracijskih tokovih (Morokvašič, 2010). Študije kažejo na to, da se je delež migrantk od leta 1960 do 2000 povečal s 46,6 (Zlotnik, 2005) na 48 odstotkov (OECD, 2013), kar zavrača tezo o nenadnem povečanju števila migrant in dokazuje njihovo kontinuiteto. Glavne spremembe so se zgodile zgolj v »vidnosti« migrantk, upoštevanju spola kot pomembne analitične kategorije v raziskavah in javnem dojetanju ženskih migracij, ki so posledica tudi individualizacije življenjskih izbir, pluralizacije in diverzifikacije družinskih oblik (Beck in Beck Gernsheim, 1996). Treba je poudariti, da so ženske migracije skrajno heterogen pojav. Migrantke se med sabo razlikujejo po etničnem, rasnem, verskem, razrednem, identitetnem, izobrazbenem in kulturnem ozadju, kar pomembno vpliva na njihove migracijske izkušnje in položaj v novem okolju. Skupna značilnost, ki jo lahko pripišemo vsem migrantkam, je, da jih ne moremo dojemati kot pasivne žrtve okoliščin, temveč kot aktivne subjekte. Prostovoljna migracija namreč pomeni življenjski prehod, ki se vedno začne z izbiro med oditi in ostati, z zavestnim odločanjem za korenito spremembo v življenju, kar pomeni prevzemanje odgovornosti za lastno življenje in nadzora nad njim.

VZROKI ZA (NE)VIDNOST ŽENSK V MIGRACIJSKIH ŠTUDIJAH

Kot sem omenila že uvodoma, številni raziskovalci migracijskih procesov opozarjajo, da v zadnjih desetletjih število ženskih migracij narašča. Nekateri avtorji govorijo celo o feminizaciji migracij na globalni ravni (Castles in Miller, 2003). Vendar statistika dokazuje, da ženske migracije niso trend sodobnega časa, temveč so obstajale vselej, seveda različno glede na državo izvora, razmere na trgu dela in migracijske politike priseljevanja (Morokvašič, 2010). Kljub njihovi stalnosti so bile skozi zgodovine izkušnje migrantk bodisi prezrte bodisi stereotipno obravnavne.

Na zanemarjanje žensk v migracijskih študijah in njihovo stereotipno obravnavo je v 90. letih prejšnjega stoletja opozorilo mnogo avtorjev (npr. Boyd, 1986, 1992, 1995; Morokvašič, 1984; Brettell in Simon, 1986). Poudarili so stereotipno povezovanje moškega s splošnim in ženskega s specifičnim. Tedanje študije so namreč pojem »migrant« povezoval z moškimi, če je šlo za raziskovanje ženskih migracij, pa je bilo to poudarjeno že v naslovu. V raziskavah, v katere so bile vključene tudi ženske, so bile te pogosto obravnavane kot »problematičen odklon od 'norm', ki so jih postavljali moški migranti« (Fincher, Foster in Wilmot, 1994, str. 4), in kot osebe, ki jih vzdržuje moški (hranitelj

¹ »Dodaj ženske in premešaj« pristop prevajam iz angleške različice »add women, mix and stir«. V raziskavah, ki uporabljajo takšen pristop, je spol dodan kot spremenljivka (glej Boyd in Grieco, 2003).

družine), s poudarkom na njihovi »naravni« vlogi matere in žene. Kot kritika na takšno obravnavo je bilo izdanih mnogo del: posebne izdaje revij (International Migration, 1981), zborniki (Gabaccia, 1992; Brettell in Simon 1986), knjige, poglavja in druge publikacije, ki analizirajo ženske kot aktiven subjekt v migracijskih tokovih, njihovo raznolikost in integracijske izkušnje.

Povečano zanimanje za raziskovanje ženskih migracij je okrepilo še eno kritiko. Razen tega, da so ženske migracije zanemarjane ali obravnavane stereotipno, je v raziskavah le redko proučevan spol kot pomembna analitična kategorija. Nekateri avtorji (npr. Stacey in Thorne, 1985) ugotavljajo, da večina splošnih teoretičnih razlag kategorije spola niti ne omenja. Med drugim je bila spregledana tudi v migracijskih študijah. Vendar pa brez te kategorije raziskovalci ne morejo pojasniti interakcije med spolom in migracijo niti družbenih odnosov, ki temeljno določajo migracijske tokove. Razloge za izpuščanje kategorije spola lahko iščemo v obravnavanju selitev kot »brezspolnega« procesa v tako imenovanih klasičnih študijah migracij oziroma v predpostavljaju, da vsi migranti, ne glede na spol, migracijo doživljajo na enak način (glej Willis in Yeoh, 2000), ter v sistemu patriarhalne družbe, v kateri prevladuje moški spol. V moškosrediščni družbi² je ženska podrejenost univerzalna in se kaže v vseh sferah vsakdanjega življenja.

Hondagneu-Sotelova in Cranfordova (1999) sta v prispevku *Gender and Migration* utemeljevali potrebo po proučevanju spola kot zgodovinsko umeščene in družbeno oblikovane kategorije ter po proučevanju kontekstualnih odnosov moči med moškimi in ženskami. Ugotovili sta, da je večina raziskav ženskih migracij utemeljenih prav na teorijah družbenih vlog, ki spol razumejo kot relativno statičen atribut posameznika, pri čemer večina teorij spregleda odnose moči in pomen družbenih sprememb. Mednje lahko uvrstimo tudi tiste migracijske teorije, katerih avtorji so poudarjali primarnost vlog žensk v zasebnosti in menili, da povezanost moških z javno sfero olajšuje njihovo mobilnost.

Dualizem javno – zasebno, glavna značilnost patriarhalne družbe, pomeni delitev na državo in družino, moškega in žensko. Ključna pojasnjevalna kategorija znotraj razmerja javno – zasebno in glavna enota v pojasnjevanju družbenega položaja žensk je patriarhalna družina, v kateri je gospodoval moški. Da je družina »njegova« družina, je štelo za naravno in samoumevno dejstvo. Ženskemu spolu ni pripisana svojska identiteta, temveč je določena s pripadnostjo moškemu (ibid.), vendar nujno zapolnjena

2 Izhodišče za razumevanje androcentrične družbe je superiorna vloga moškega, na podlagi katere se vrednoti delovanje žensk. Ob obravnavi moškosrediščne družbe in (seksistične) ideologije, ki ločuje in neenako vrednoti družbene dejavnosti spolov, je treba upoštevati razliko med biološkim in družbenim spolom. Izhodišče za razlago biološkega spola je spolni dimorfizem oziroma razlikovanje med moškim in ženskim spolom glede primarnih in sekundarnih spolnih znakov. Biološki spol (ang. sex) je torej naravna, biološka danost posameznika, medtem ko je družbeni spol (ang. gender) družbena in kulturna dimenzija spolne (biološke) razlike med moškim in žensko. Gre za pričakovano delovanje posameznika, ki ga določa družba/kultura na podlagi svojih norm, ki se spreminjajo skozi prostor in čas. Družba posredno, prek socializacije, prenaša na posameznika vzorce vedenja in vrednote, ki so družbeno sprejemljivi in zaželeni. To pa pomeni, da se posameznik uči družbenih vlog in s tem oblikuje lastno (spolno) identiteto, katere sestavine so družbeno določene, med drugim tudi pod vplivom stereotipnih predstav (Kanjoo-Mrčela, 1996).

s posebnimi lastnostmi (skromnost, altruističnost, ponižnost, skrbnost, prijaznost, potrpežljivost ...). Ženska družbenost je zožena predvsem na družino, v kateri se mora uresničevati vse življenje, moška pa je razširjena na javnost. Vendar to ne pomeni, da ženske niso vstopale v javno življenje. Carole Pateman (1989) zapiše, da ženske pravzaprav nikoli niso bile popolnoma izključene iz javnega življenja, vendar je bil način, kako so bile vključene, pogojen s patriarhalnimi prepričanji in praksami. Poleg tega se žensko delovanje v javnosti ni vrednotilo ali pa so ga celo razvrednotili. Tako migrantke, še posebej tiste, ki so migrirale iz lastnih interesov (intelektualnih, kulturnih, umetniških) in se vsaj deloma osvobodile pripisanih spolnih vlog, zavezanosti družini in materinstvu, ostajajo na robu kolektivnega spomina in jih je zgodovino pisje utišalo (Vidmar Horvat, 2013). Zaradi njihove »nevidnosti« v javni sferi se niso pojavljale niti v teoretičnih pojmovanjih in raziskavah.

Ženske migracije so postale vidnejše zaradi (liberalnih) migracijskih politik v zahodnoevropskih državah, kjer se je kazala potreba po poceni delovni sili in so tako spodbujali priseljevanje žensk, ter zaradi raznih gibanj, ki so se zavzemala za odpravo razlikovanja po spolu in diskriminacije žensk ter za omogočanje njihovega enakopravnega udejstvovanja, tako v javni kot zasebni sferi. V sodobnem času na vidnost žensk v javnem življenju (in tudi v migracijskih študijah) vpliva počasno izkoreninjanje moškosrediščnega pogleda, ki je skozi zgodovino prežemal vse sfere človeškega delovanja in je bil neločljiva sestavina strukture družbe oziroma njenega institucionalnega reda. Posameznik se v času pozne modernosti sooča z velikimi spremembami, ki se dogajajo v družbi in zahtevajo redefiniranje družbenega življenja. Posledično je spremenjeno razumevanje posameznika, družine, osebnosti, identitete, spolne vloge, interakcije z drugimi ... Spremenjena je tudi vloga ženske: v družini, odnosih, na delovnem mestu, v družbi nasploh in s tem tudi v migracijski dinamiki. Glavni proces sprememb je individualizacija, ki prinaša spremembe na področju življenjskih potekov, določanja identitet, spolnih vlog (Giddens, 2001). Posameznik poskuša potrebo po individualnosti zadovoljiti tudi z menjavo svojega življenjskega okolja in tako potovanja ter migracije postanejo pomemben instrument redistribucije svobode, saj si posameznik s selitvami odpira nove možnosti za oblikovanje idealnega življenjskega sloga (Beck in Beck Gernsheim, 1996).

SPOL IN MIGRACIJA

Migracija je spolno zaznamovan proces (Hondagneu-Sotelo, 2000). Za migrante je spol eden izmed najpomembnejših dejavnikov pri oblikovanju njihove izkušnje, v nekaterih primerih celo pomembnejši od rase, starosti, družbenega statusa in podobno. Poleg nekaterih drugih individualnih dejavnikov vpliva na sprejetje odločitve za selitev, na sam proces migracije ter na adaptacijo in integracijo v novem okolju (Boyd in Grieco, 2003; Engle, 2004). Obenem pa migracijski proces spreminja odnose med spoloma: bodisi utrjuje neenakosti in tradicionalne vloge bodisi jih spreminja, preoblikuje (Boyd, 1992; Boyd in Grieco, 2003).

Spol (gender) kot družbeni konstrukt je koncept, ki ga ustvarjajo družbene/kulturne norme, in ni statičen, temveč se spreminja skozi prostor in čas. Tako kot se skozi paradigmo prostora in časa spreminja dožemanje spola, se je spreminjal tudi odnos do spola kot pomembne analitične kategorije v raziskavah migracij. Med letoma 1976 in 1985 se je izvajal program Desetletje Združenih narodov za ženske, ki je bil namenjen spodbujanju enakih pravic in možnosti za ženske po vsem svetu. V tem času se je oblikovala ženska razvojna teorija (Women in Development Theory), ki se je osredotočala na težave žensk ločeno od drugih sinergij. To zrcali splošno težnjo v raziskovanju na področju spola, ki se je v prizadevanju po odpravi nevidnosti žensk v raziskovanju osredotočala predvsem na ženske, ne pa na oba spola, opredeljena v odnosu drug do drugega (Carling, 2005). S prevelikim poudarjanjem migracijskih izkušenj žensk in z zmanjšano pozornostjo do moških je bil ogrožen pogled na migracijo kot spolno zaznamovan proces, pri čemer se poskušajo razložiti izkušnje tako moških kot žensk. V 80. letih so se te pristranskosti zavedeli, kar je vodilo v premik od pristopa »ženske v razvojni teoriji« do teorije »spol in razvoj« (Gender and Development). Diskurz o spolu in razvoju naj bi presešel omejenost zgolj na ženske, vendar pa se je zgodil le premik od »ženske per se« k »ženski v odnosu do moškega«. Šele v zadnjih desetletjih je diskurz postal bolj uravnotežen.

V raziskovanju spola se prva najpogostejša kritika nanaša na to, da se bolj poudarjajo ženske kot pa osredotočenost na spol, druga pa na nevarnost esencializma. Večina raziskav, ki zajemajo spol, temelji na predpostavki, da so ženske (posplošeno) zatirane od moških (Cornwall, 2000). To pa je zavajajoče vsaj iz treh razlogov. Prvič, moškosrediščna družba, v kateri so bile ženske opredeljene kot objekt, kateremu je »gospodoval« moški, je preteklost. V sodobnosti predvsem v razvitem svetu na ženske ne moremo gledati kot na pasivne žrtve, ogrožene od moških, temveč kot na aktivne subjekte, ki same ustvarjajo svojo usodo. Seveda so ženske, predvsem v državah v razvoju, nemalokrat diskriminirane, marginalizirane, žrtve nasilja, seksizma, rasizma, ksenofobije in tako dalje, vendar pa se s tem srečujejo tudi moški, ne le ženske. Drugič, enoznačno razumevanje odnosov med spoloma izključuje veliko različnih vrst odnosov med moškim in žensko, kot so denimo odnosi med materami in sinovi, brati in sestrami, direktorico podjetja in njenim moškim sodelavcem in podobno. In tretjič, odnosi med spoloma so vedno potekali v skladu z drugimi družbeno konstruiranimi kategorijami, kot so recimo izobrazba, družbeni razred, starost, rasa. Delavki za tekočim trakom na primer migracija prinaša drugačne izkušnje kot izobraženi, dobro situirani ženski, ki jo zaposluje.

ŽENSKA KOT AKTIVNI SUBJEKT V MIGRACIJSKEM PROCESU

Položaji žensk v migracijskih procesih so kompleksni, odvisni od številnih dejavnikov: od osebnih značilnosti posamezne migrantke, vloge znotraj družine do širše družbe. Migracija sama po sebi ne vodi niti do pridobitev v smislu družbenega statusa niti do slabih izidov. Razpleti so večplastni in mnogoteri. Migracijska izkušnja je za vsako posameznico drugačna, odvisna od njenih osebnih okoliščin in družbenega okolja (Anthias, 2000). V

nadaljevanju bom vlogo ženske kot aktivnega subjekta v migracijskem procesu predstavila v tematskih sklopih, ki si sledijo tako kot faze v migracijskem procesu: od predmigracijske, migracijske do postmigracijske faze.

Odločitev za migracijo

V tipskih opredelitvah so migracije odvisne zlasti od družbenih kontekstov in različnih individualnih interesov, ki posameznike ali skupine spodbujajo k selitvi ali jih celo primorajo v tako pot. Najbolj je znana teorija o dejavniki odbijanja in privlačenja (*push and pull theory*), ki poskuša z analizo objektivnih kulturnih, zlasti pa ekonomskih in političnih kontekstov opredeliti vzroke množičnih premikov, njihove smeri in obseg (Castles in Miller, 2003). Dejavniki odbijanja ali potiskanja so denimo revščina, lakota, nezaposljivost, naravne katastrofe, politična nestabilnost, vojne, dejavniki privlačenja pa predstave o blagostanju, naprednem gospodarstvu, večjih možnostih za izobraževanje in zaposlitev, o varnosti, miru in podobnem.

Poročilo Združenih narodov o ženskah in migraciji (UNFPA, 2006) navaja tri ravni vzrokov za ženske migracije, in sicer osebne, družinske in družbene. Osebni vzroki se nanašajo na starost, otroke v družini, raso/etničnost, zakonski stan, izvor (ruralno ali urbano okolje), položaj v družini, izobrazbo, delovne izkušnje in družbeni razred. Med družinske dejavnike lahko štejemo velikost družine, spolno in starostno strukturo, življenjsko obdobje, strukturo družine in njen družbeni položaj. Norme in vrednote skupnosti pa sodijo med družbene dejavnike.

Za migracijo se odloči vsaka posameznica sama, vsi omenjeni dejavniki pa pomenijo zgolj vzroke in razloge, ob katerih pretehta svoje možnosti. Odločitev za migracijo namreč vključuje »racionalni in emocionalni element« (Lukšič-Hacin, 1995, str. 54). Kar pa je pri tem treba poudariti, je, da imajo ženske v migracijskih procesih dejavno vlogo. Ne odzivajo se zgolj na potrebe trga dela, na potrebe zaposlovalcev, temveč imajo tudi lastne načrte, zato Lutzeva (2008) opozarja na potrebo po poudarjanju njihove subjektivitete.

Čez mejo v drugo življenje

Vse do 90. let 20. stoletja so družboslovne znanosti in humanistika v raziskovanju premikov ljudi temeljile na sedentarističnem pristopu, ki je kulture in družbe vrisoval na zemljevid časa in prostora. Takšen pristop k študiju premikov ljudi je izhajal iz kartezijanske konceptualizacije prostora, ki se je povezovala s kartografijo, in iz sedentaristične morale, ki je izhajala iz kmetijsko fevdalne zgodovine. Posledica obravnavanja kultur, družb in identitet kot statičnih entitet, ki jih določajo teritoriji, je bilo dojemanje kulture kot nečesa homogenega, trajnega, etnično, koherentno in prostorsko omejenega (Gregorič Bon, Repeč in Janko Spreizer, 2013).

V zadnjem desetletju pa smo priča razmahu teorij meje (*theory of borders*) (npr. Newman, 2006; Rumford, 2006), ki dojemanje meje kot fizično označene ločnice in okvira za upravno pristojnost državnih organov na eni in drugi strani postavljajo pod vprašaj. Sodobno dojemanje meje se namreč nanaša na vprašanje rekonstituiranja meje kot procesa,

vzporednega globalizaciji, deteritorializaciji in denacionalizaciji vezi med narodom (državo) in družbo (Vidmar Horvat, 2013). Denimo Delanty in Rumford (2005) govorita o postnacionalni, Rumford tudi o postteritorialni dobi (Rumford, 2006, 2008); Habermas razpravlja o »postnacionalni konstelaciji« (2001a) in v zvezi z EU o nadnacionalni ustavni demokraciji (2001b). Vsem pa je skupen diskurz, da med mejo in ozemljem ni več močne povezave in da je ozemlje celo izgubilo moč pri opredeljevanju identitete in pripadnosti. Meje so postale pluralne in mnogovrstne. So gibljive in lahko odstranljive (Vidmar Horvat, 2013).

Na koncept meje je v svojih raziskavah opozorila tudi Morokvasičeva (2008), ki zapiše, da je meja na eni strani okvir upravljanja države, na drugi pa jih uporabljajo tudi prebivalci. Meja sama po sebi kot črta, ki ločuje med enim in drugim ozemljem, ni več pomembna. Pomembna je izkušnja meje, njeno prakticiranje in način, kako jo posamezniki uporabijo za izboljšanje svojega družbenega, političnega in ekonomskega položaja. Mobilnost, prilagodljivost situaciji, zmožnost identitetnega prehajanja med »nami« in »njimi«, med »tukaj« in »tam« ponujajo spretno krmarjenje med ovirami in priložnostmi, s katerimi se posamezniki srečujejo na različnih straneh meje. Vendar pa je način, kako posamezniki izkušajo in doživljajo njeno prečkanje, odvisen od njihovega družbenega in tudi političnega konteksta. Na slednjega se nanaša vprašanje, ali denimo posameznik za prečkanje meje potrebuje vizum, delovno dovoljenje in podobno. Pomembno vlogo ima tudi državljanstvo, ki lahko celo prevzame vlogo meje. Državljanstvo omogoča popolno pravno pripadnost skupnosti, daje pravice, tako politične kot pravico do nakupa nepremičnin. Odločitev za pridobitev novega državljanstva je navadno lažja za tiste, ki niso prisiljeni odpovedati se staremu in imajo torej dvojno državljanstvo.

Ženske in moški v procesu prehajanja meja nimajo enakih možnosti. Njihova možnost dostopa, položaj v družbi, na trgu dela, tako v državi izvora kot v gostujoči državi, so različni. Mobilnost ima za ženske poseben pomen: v preteklosti so ženske povezovali z nemobilnostjo in pasivnostjo. Dolgo časa so bile kot akterke migracij nevidne, obravnavali so jih kot vzdrževane družinske člane in ne kot migrantke z lastno voljo (Boyd in Grieco, 2003; Učakar, 2014). V mnogih družbah, kljub splošni feminizaciji migracij, še vedno obstajajo omejitve in ovire pri mobilnosti žensk. Na svoji poti se ženske mnogokrat soočajo z moralno stigmatizacijo, predvsem kadar za seboj pustijo svojo družino, otroke. Poleg tega so pogostejše kot moški brez urejenega statusa, zaradi česar jih zaposlujejo v reprodukcijski sferi dela, kjer je njihova navzočnost lahko enostavno prikrita. To lahko pomeni prednost, po drugi strani pa poveča tveganje. Možnost prečkanja meje lahko ženskam prinaša opolnomočenje in rahljanje spolnih norm, obenem pa lahko pomeni tudi nove odvisnosti in utrjevanje spolnih hierarhij (ibid.).

Ženska v izseljenstvu in sprememba njenega položaja: (ne)opolnomočenje

Vedno več je raziskav, v katerih ugotavljajo, ali migracija za žensko pomeni poslabšanje ali izboljšanje njenega položaja. Kot primer kvantitativne raziskave lahko omenimo tisto, ki sta jo v Združenih državah Amerike izvedla Özden in Neagujeva (2008). V študijo,

ki je analizirala udeležbo priseljenc na trgu dela, njihov dohodek, izobrazbo ter njihovo (ne)opolnomočenje, je bilo vključenih dva tisoč priseljenc iz 130 držav. Connellyjeva, Roberts in Zhengova (2010) so na Kitajskem raziskovali odnose med žensko in moškim ter prerazporeditev vlog v družini, do katerih je prišlo zaradi migracije. Med letoma 2012 in 2013 je potekal projekt Vpliv migracij na krepitev vloge žensk v državah zahodnega Balkana, ki ga je koordinirala Edlira Narazani (2013). Namen projekta je bil raziskati transformacijo vloge ženske v državah zahodnega Balkana ter razširitev možnosti (gospodarskih, socialnih in v medosebnih odnosih) za ženske zaradi migracije. Poleg tega so raziskovalci, vključeni v projekt, poskušali ugotoviti, ali imajo samostojne migracije in/ali migracije z družinskimi člani kakršenkoli vpliv na krepitev vloge ženske v tradicionalno patriarhalnih družbah Albanije, Bosne in Hercegovine ter Makedonije. Življenjske zgodbe afriških prosilk za azil v Franciji v luči njihovega (ne)opolnomočenja je analizirala Letitia Trifanescu (2015).

Odgovori, ki jih ponujajo opravljene raziskave, se razlikujejo glede na kontekst in kulturno ozadje posamezne migrantke. Migrantke razvijejo neko novo subjektiviteto, ki temelji na odnosih, ki se razvijejo skozi proces migracije. Fizični premik je povezan s čustveno mobilnostjo, ki zaznamuje subjektiviteto migrantke (Passerini, 2010). Migracija je večdimenzionalen fenomen, ki v splošnem prinaša tako negativne kot pozitivne učinke. Na eni strani povečuje možnosti za produktivno delo, boljši zaslužek, pridobitev boljše izobrazbe, širi obzorja, krepi samozavest, večja avtonomijo žensk. Vendar pa v nekaterih primerih prinaša tudi negativne posledice, predvsem na ravni dela: pri delovnih razmerah, delitvi dela glede na spol, v obliki nizkih plačil, zlorab na delovnem mestu ... Nema lokrat se dogaja, da v državah priselitve opravljajo reproduktivna dela, navkljub višji izobrazbi in usposobljenosti za druge poklice. Pojavlja se tako imenovani deskilling, ki pomeni zaposlovanje migrantk v poklicih s precej nižjimi poklicnimi kvalifikacijami, kot jih dejansko imajo (Cukut Krilić, 2009). To še nadalje ohranja predpostavke o spolnih razlikah in utrjuje spolne hierarhije (Morokvasić, 2008).

Namesto osvoboditve od patriarhalnega zatiranja, ki ga je bila deležna doma, se lahko staro pozicioniranje spolov ohranja ali je celo okrepljeno. V takem primeru za žensko migracija pomeni le selitev iz enega patriarhalnega gospodinjstva v drugo, njen status pri tem ni nič boljši ali je celo slabši kot v državi izvora. Teoretski diskurz, ki se nanaša na opolnomočenje (angl. *empowering*) žensk v izseljenstvu (npr. Hugo, 2000; Gaye in Jha, 2011; Trifanescu, 2015), pa opozarja na to, da je migracija lahko tako vzrok kot posledica krepitev žensk ter da imajo ženske, ki migrirajo prostovoljno in neodvisno, večje možnosti za opolnomočenje. Kot smo že zapisali, se prostovoljna migracija začne z zavestno odločitvijo za odhod in dramatične spremembe v življenju, s katero ženska prevzame nadzor nad svojim življenjem, kar ji vzbuja samozavest, samospoštovanje in samozaupanje.

Čedalje višja izobrazba žensk, spremembe v družbenem dojemanju vloge žensk (v družbi, družini ...), različna višina plače v različnih državah za isto naravo dela so gonilniki neodvisnih ženskih migracij (Gaye in Jha, 2011). Migracija s svojimi izzivi prinese pomembne posledice za oblikovanje in (re)konstrukcijo identitete, krepi notranji občutek

moči, samospoštovanje, samopodoba. Notranji občutek moči in občutek nadzora nad svojim življenjem vodita tudi v povečano avtonomijo, saj se nova identiteta upira podrejenemu položaju. Predvsem v primerih, ko ženska z migracijo pridobi možnost vstopa na trg delovne sile, zaposlitev in ekonomsko neodvisnost, se razmerja znotraj družine in v partnerski zvezi lahko spremenijo. Hugo (2000) ugotavlja, da je opolnomočenje žensk skozi migracijo odvisno od konteksta, v katerem je prišlo do selitve, od vrste premika in značilnosti migrantk, kot so starost, izobrazba, stan, rasa. Doseže pa se v kombinaciji zunanjih spodbud (izzivov) in notranje preobrazbe (rekonstrukcija identitete).

Žensko opolnomočenje v izseljenstvu je odvisno tudi od prevzemanja novih vlog in nalog. Feministična geografinja Gillian Rose (1993) zatrjuje, da humanistična geografija povezuje prostor z ženskim likom oziroma materjo. Povezovanje ženske s prostorom in pojmi, kot so dom, narod, tradicija, narodna identiteta, diaspora, vpliva na njeno prevzemanje novih vlog v izseljenstvu znotraj družine in širše v družbi. Ena izmed njih je tudi ohranjanje kulturne tradicije znotraj družine in širše v družbi prek poučevanja jezika (materni jezik), prenašanja znanja o izvorni kulturi, prek organizacije družabnih dogodkov, ohranjanja stikov z okoljem izvora, občutka pripadanja in »doma« v novem okolju. Dom se razume kot eno samo lokalizirano mesto, največkrat povezano z državo izvora priseljenca (Ahmed, Castaneda in Fortier, 2003). K vzpostavitvi občutka »doma« v novem okolju torej pomembno pripomore ženska (v različnih razmerjih: mati, žena). Posameznikovo občutenje, doživljanje »doma« je seveda odvisno tudi od njegove integracije v novo okolje, ki se običajno meri s kazalniki, kot so: zmožnost prilagajanja delovnemu mestu, trgu dela, lastništvo nepremičnine, znanje novega jezika, aktivno državljanstvo, socialne mreže v novem okolju, vendar pa mu »dom« pomeni prostor, ki ga povezuje z družino, identiteto, kulturo, kar je posebjeno v ženski. Z dodeljevanjem novih vlog v izseljenstvu se spremenijo odnosi in vloge znotraj družine, krepi se pomen ženske in s tem njeno opolnomočenje.

Migracije ženskam prinašajo različne izzive in izide. Le njihove življenjske zgodbe in njihova fenomenološka analiza pa nam lahko razjasnijo, kako dojemajo migracije, kako so izkušnje oblikovale njihova življenja, kakšne so (bile) njihove preživetvene strategije, kako je potekalo njihovo spreminjanje, učenje, (re)konstrukcija identitete ter kakšni sta bili njihova pripravljenost in sposobnost za komuniciranje, pogajanje, spreminjanje ...

Identiteta v novem okolju: spreminjajoča se in mnogoplastna

V izseljenstvu je identiteta izpostavljena nenehnemu procesu spreminjanja. Čeprav posameznica teži k minimalizaciji tega procesa ter k oblikovanju strategij za ohranjanje in pridobivanje občutka osebne kontinuitete, je (re)konstrukcija identitete neločljiv del vsake biografije. Migracijske izkušnje pogosto ustvarjajo občutek negotovosti, saj se posameznica nenehno sooča z neznanimi situacijami, novimi izzivi. Za razrešitev negotovosti in vzpostavitev ravnovesja se mora prilagajati, učiti, spreminjati. Večje ko so spremembe, s katerimi se v novem okolju srečuje, več učenja in spreminjanja zahtevajo. Bolj ko se ženska čuti sposobno za premagovanje vsakodnevnih izzivov, s katerimi se srečuje v

izseljenstvu, bolj ko se je pripravljena spreminjati, preoblikovati, na novo učiti, večji je njen nadzor nad življenjem in večje je njeno opolnomočenje v novem prostoru.

Za našo nadaljnjo razpravo moramo najprej opredeliti pojem identitete. Pojma sebstvo in identiteta imata obsežno ozadje v družboslovnih in humanističnih vedah. Povečanje količine literature o sebstvu in identiteti kaže na vse večji pomen njune vloge v sodobnem času (npr. Dunn, 1998; Owens, 2003; Swann in Bosson, 2008). Pojem identitete pa se ne pojavlja le v strokovni literaturi, temveč je v zadnjih desetletjih verjetno eden od najbolj uporabljanih v vseh sferah družbenega življenja: od različnih tekstov v medijih, v političnih razpravah, komercialnem marketingu do znanstvenih konferenc in študijskih programov. Sama beseda identiteta s svojimi pojmovnimi konotacijami vzbuja pozornost in poraja vprašanja.

Južnič (1993, str. 5) razlaga identiteto kot »občutenje in sidrišče človekovega obstajanja, pripadanja, ukoreninjenosti«. Glede na pomensko razvejenost loči dve vrsti identitete: osebno oziroma individualno in skupinsko. Osebna identiteta se nanaša na posameznika in je sestavljena iz avtoidentifikacije in identifikacije, ki jo posamezniku določa družba, medtem ko je skupinska povezana z neizogibno potrebo človeka po pripadnosti neki skupini, z njegovo sociabilnostjo (Milharčič Hladnik in Lukšič-Hacin, 2011). Slednja je lahko toliko heterogena, kolikor je heterogena pripadnost različnih članov neke družbe. Na podlagi spola, državljanstva, geografskega izvora, poklica, zanimanja, družbenega sloja in podobno smo člani različnih skupin. Zaradi večplastnosti avtoidentificiranja je identiteta neustaljena in se mnogokrat prekriva z različnimi vrstami skupinskih identitet. Ena izmed njih je tudi »premakljiva identiteta«, do katere pride zaradi mobilnosti sodobne razvite družbe (Južnič, 1993). V to gibanje identitete je med drugim vključeno tudi spreminjanje položaja posameznika v procesih družbenih sprememb in njegove fizične mobilnosti, na primer migriranja. Za migrante je značilno, da ima njihova identiteta v novem okolju toliko možnosti, kolikor je razlik (rasnih, etničnih, kulturnih in drugih) med njimi in domačini. Značilno je tudi, da so v migracijskem kontekstu identitetne spremembe občutljivejše, saj identiteto določajo tudi družbenopolitične ovire, predsodki, (negativen) odnos večinskega okolja do priseljencev in podobno. Oblikuje in spreminja se s postavitvami meja, ki ločujejo »nas« od »njih«, kar niso »oni«, pa smo »mi« (Medica, 2004). Vse večja mobilnost prebivalstva, omejitve v naselitvah in srečevanje različnih kulturnih vzorcev dinamizirajo oblikovanje sodobnih identitet tako posameznikov kakor tudi družbenih skupin. Ko se identiteta na neki stopnji izkristalizira, jo »družbena razmerja vzdržujejo, spreminjajo in celo preoblikujejo« (Berger in Luckmann, 1988, str. 160).

Prav tako pa v novem okolju prihaja do sestavljanja identitet, kar v Združenih državah Amerike označujejo s terminom »hyphenated identity«. Termin »zvezajene« identitete je v slovenski prostor leta 2006 na konferenci³ v Mariboru vnesla Mirjam Milharčič Hladnik, v Združenih državah Amerike pa je nastal konec 19. stoletja in se uporablja za priseljence, ki čutijo pripadnost tako kulturi in deželi, iz katere so prišli, kot tudi deželi in kulturi, v katero so se preselili.

3 Cobiss 2007 – podpora medkulturnemu dialogu, Maribor, 28.–30. november 2007.

V okolju priselitve se začne proces oblikovanja novega doma. Na podlagi seznanjanja in adaptacije na nov družbeno-kulturni kontekst poteka integracija in se pojavlja nov občutek pripadanja (Kontos, 2009). To (lahko) vodi v menjavo občutka doma v novem okolju, ustvarja fluidne in multiple identitete, ki pomenijo dvojno pripadnost: pripadnost okolju izvorne družbe in okolju priselitve. Migrantka s prečkanjem meja in vstopom v novo življenje ne zapusti svoje identitete, temveč uporablja široko paleto strategij za ponovno utrditev elementov svoje kulturne identitete, ki omogočajo ohranitev povezanosti z njenimi koreninami, obenem pa se pogaja z vrednotami in normami nove družbe, kar vodi v njeno preoblikovanje. Ženska v izseljenstvu se aktivno pogaja o svojih identitetah: v kontekstu svojega položaja znotraj družine, izvorne družbe, družbe gostiteljice in širše, znotraj globalnega prostora.

SKLEP

Do 70. let prejšnjega stoletja je bila raziskovalna pozornost namenjena predvsem moškim migrantom, ženske izkušnje v migracijah so bile prezrte. Po eni strani so raziskovalci selitve obravnavali kot brezspolen proces, po drugi so predvidevali, da ženske migrirajo le kot spremljevalke svojim partnerjem. K vidnosti žensk v raziskavah so nato pripomogli razna gibanja in feministične avtorice in raziskovalke, ki so v prizadevanju po odpravi nevidnosti žensk začele izrazito poudarjati le migracijske izkušnje žensk. To pa je nehote ogrozilo pogled na migracijo kot spolno zaznamovan proces, v katerem je treba analizirati izkušnje tako moških kot žensk.

Migracija ne pomeni le prostorsko selitev, temveč je pomembna osebna izkušnja, ki jo moški in ženske doživljajo različno, zato je treba v raziskavah spol obravnavati kot heterogeno kategorijo. Z umestitvijo spola v analize lahko povečamo naše razumevanje migracij, z analizo migracij pa lahko osvetlimo tudi različne vidike odnosov med spoloma. Vendar pa poleg spola na migracijsko izkušnjo, doživljanje, adaptacijo in integracijo v novo okolje pomembno vplivajo tudi nekateri drugi dejavniki: izobrazba, starost, rasa, družbeni razred in drugo, ki jih ob analiziranju vplivov spola na migracije ne moremo zanemariti.

LITERATURA

- Ahmed, S. (2003). Introduction: uprootings/regroundings. V S. Ahmed, C. Castaneda in A. Fortier, (ur.), *Uprootings/regroundings. Questions of Home and Migration* (str. 1–19). Oxford: Berg.
- Anthias, F. (2000). Metaphors of Home: Gendering New Migrations to Southern Europe. V F. Anthias in G. Lazaridis (ur.), *Gender and Migration in Southern Europe* (str. 15–47). Oxford, New York: Berg.
- Beck, U. in Beck Gernsheim, E. (1996). Individualizacija in »tveganje svobode«: perspektive in nasprotja k subjektu usmerjene sociologije. *Teorija in praksa*, 33(5), 817–838.
- Berger, P. in Luckmann, T. (1988). *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bešter, R. (2003). Politike vključevanja priseljencev v večinsko družbo. V M. Pajnik in S. Zavratnik Zimic (ur.), *Migracije, globalizacija, Evropska unija* (str. 83–123). Ljubljana: Mirovni inštitut.

- Boyd, M. (1986). Immigrant Women in Canada. V R. J. Simon in C. Brettell (ur.), *International Migration: The Female Experience* (str. 45–61). Totowa, New Jersey: Rowman and Allanheld.
- Boyd, M. (1992). Gender Issues in Immigration and Language Fluency. V B. R. Chriswick (ur.), *Immigration, Language and Ethnicity* (str. 305–372). Washington: AEI Press.
- Boyd, M. (1995). *Migration Regulations and Sex Selective Outcomes in Settlement and European Countries. International Migration Policies and the Status of Female Migrants*. New York: United Nations Population Division.
- Boyd, M. in Grieco, E. M. (2003). *Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory*. Pridobljeno s <http://www.migrationpolicy.org/article/women-and-migration-incorporating-gender-international-migration-theory/>.
- Brettell, C. in Simon, R. J. (ur.) (1986). *International Migration: The Female Experience*. Totowa, New Jersey: Rowman and Allanheld.
- Castles, S. in Miller, M. J. (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Houndmills: Macmillan.
- Carling, J. (2005). *Gender Dimensions of International Migration. Global Migration Perspectives*, 35. Geneva: Global Commission on International Migration.
- Connelly, R., Roberts, K. in Zheng, Z. (2010). The Impact of Circular Migration on the Position of Married Women in rural China. *Feminist Economics*, 16(1), 3–41.
- Cornwall, A. (2000). Missing men? Reflections on men. Masculinities and gender in GAD. *IDS Bulletin*, 31(2), 18–27.
- Cukut Krilić, S. (2009). *Spol in migracija. Izkušnje žensk kot akterk migracij*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Delanty, G. in Rumford, C. (2005). *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*. London: Routledge.
- Dunn, R. (1998). *Identity crisis: A social critique of postmodernity*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Ellis, M., Conway, D. in Bailey A. J. (1996). The Circular Migration of Puerto Rican Women: Towards a Gendered Explanation. *International Migration*, 34(1), 31–64.
- Engle, L. B. (2004). *The World in Motion: Short Essays on Migration and Gender*. Geneva: IOM.
- Erel, U. in Kofman, E. (2003). Countering a historical Amnesia: Skilled Female Migration in Postwar Europe. V R. Ohliger, K. Schönwälder in T. Triadafilopoulos (ur.), *European Encounters 1945–2000: Migrants, Migration and European Societies since 1945* (str. 71–95). Aldershot: Ashgate.
- Fincher, R., Foster, L. in Wilmot, R. (1994). *Gender Equity and Australian Immigration Policy*. Canberra: Australian Government Publishing Service.
- Gabaccia, D. (ur.) (1992). *Seeking Common Ground: Multidisciplinary Studies of Immigrant Women in the United States*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Gaye, A. in Jha, S. (2011). Measuring Women's Empowerment through Migration. *Diversities*, 13(11), 49–66.
- Giddens, A. (2001). *The third way and its critics*. Cambridge: Polity.
- Gregorič Bon, N., Repič, J. in Janko Spreizer, A. (2013). *(Ne)gibanje in vzpostavljanje kraja*. Ljubljana: Založba ZRC. Pridobljeno s: http://iaps.zrc-sazu.si/sites/default/files/pc2_gregoricbon.pdf.
- Habermas, J. (2001a). Why Europe needs a constitution. *New Left Review*, 11, 5–26.
- Habermas, J. (2001b). *Postnational constellation*. Cambridge: Polity Press.
- Hondagneu-Sotelo, P. (1994). *Gendered Transitions: Mexican Experiences of Immigration*. Berkeley: University of California Press.

- Hondagneu-Sotelo, P. (2000). Feminism and migration. *Annals of the American Academy*, 571, 107–120.
- Hondagneu-Sotelo, P. in Cranford, C. (1999). Gender and Migration. V J. Saltzman Chafetz (ur.), *Handbooks of the Sociology of Gender* (str. 105–126). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Hugo, G. (2000). Migration and Women Empowerment. V H. B. Presser in G. Sen (ur.), *Women Empowerment and Demographic Process: Moving Beyond Cairo* (str. 287–317). Oxford: Oxford University Press.
- International Migration (1981). *International Migration*, 19(1-2), 1–277. Pridobljeno s <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/imig.1981.19.issue-1-2/issuetoc>.
- Južnič, S. (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kanjuo-Mrčela, A. (1996). *Ženske v menedžmentu*. Ljubljana: Enotnost.
- Kofman, E. (1999). Female »Birds of Passage« a Decade Later: Gender and Immigration in the European Union. *The International Migration Review*, 33(2), 269–299.
- Kontos, M. (2009). Executive Summary. V M. Kontos (ur.), *Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society: A Comparative Analysis* (str. 5–14). Pridobljeno s <http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/122436611EN6.pdf>.
- Lukšič-Hacin, M. (1995). *Ko tujina postane dom: resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lutz, H. (2008). *Migration and Domestic Work: A European Perspective on a Global Theme*. Hampshire: Ashgate.
- Medica, K. (2004). Identitetna pojmovanja – med lokalnim in globalnim. *Monitor ISH*, 6(1), 139–151.
- Milharčič Hladnik, M. in Lukšič-Hacin, M. (2011). Identitete, pripadnosti, identifikacije. V M. Lukšič-Hacin (ur.), *Medkulturni odnosi kot aktivno državljanstvo* (str. 31–40). Ljubljana: Založba ZRC.
- Morokvasić, M. (1980). *Yugoslav Women in France, Germany and Sweden*. Pariz: CNRS.
- Morokvasić, M. (1984). Birds of Passage are also Women. *International Migration Review*, 18(4), 886–907.
- Morokvasić, M. (2008). *Crossing Borders and Shifting Boundaries of Belonging in Post-Wall Europe. A Gender Lens*. Pridobljeno s <http://www.migrationonline.cz/en/crossing-borders-and-shifting-boundaries-of-belonging-in-post-wall-europe-a-gender-lens>.
- Morokvasić, M. (2010). Feminizacija migracija? *Stanovništvo*, 48(2), 25–52.
- Narazani, E. (2013). *The Impact of Migration on Women Empowerment in Western Balkan Countries*. Pridobljeno s <http://rrpp-westernbalkans.net/en/research/Completed-Projects/Migration-and-Remittances/The-Impact-of-Migration-on-Women-Empowerment-in-Western-Balkan-Countries.html>.
- Newman, D. (2006). Border and bordering: Towards an interdisciplinary dialogue. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 171–186.
- OECD (2013). *World Migration in Figures*. Pridobljeno s <http://www.oecd.org/els/mig/World-Migration-in-Figures.pdf>.
- Owens T. J. (2003). Self and identity. V J. DeLamater (ur.), *Handbook of Social Psychology* (str. 205–232). New York: Kluwer.
- Özden, C. in Neagu, I. C. (2008). Immigrant Women's Participation and Performance in the U. S. Labor Market. V A. R. Morrison, M. Schiff in M. Sjöblom (ur.), *The International Migration of Women* (str. 153–184). Washington: Palgrave Macmillan.
- Passerini, L. (2010). Gender, Subjectivity, Europe: A Constellation for the Future. V L. Passerini, D. Lyon, E. Capussotti in I. Laliotou (ur.), *Women Migrants from East to West: Gender, Mobility and Belonging in Contemporary Europe* (str. 251–274). New York: Berghahn Books.
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.

- Rose, G. (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rumford, C. (2006). Theorizing border. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 155–169.
- Rumford, C. (2008). *Cosmopolitan spaces: Europe, globalization, theory*. New York: Routledge.
- Stacey, J. in Thorne, B. (1985). The Missing Feminist Revolution in Sociology. *Social Problems*, 33, 301–316.
- Swann, W. B. in Bosson, J. (2008). Identity negotiation: A Theory of Self and Social Interaction. V O. P. John, R. W. Robins in L. Pervin (ur.), *Handbook of personality psychology: Theory and Practice* (str. 448–471). New York: Guilford.
- Trifanescu, L. (2015). Against Patterns of Domination: Migration as an Act of Empowerment and Learning. V J. Ostroch-Kamińska in C. C. Vieira (ur.), *Private World(s): Gender and Informal Learning of Adults* (str. 91–102). Rotterdam: Sense Publishers.
- Učakar, T. (2014). Dom, domovina in identiteta: priseljence v slovenskem prostoru. V K. Vidmar Horvat (ur.), *Ženske na poti, ženske napoti: migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji* (str. 169–188). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- UNFPA (2006). *A Passage to Hope. Women and International Migration*. Pridobljeno s <http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/sowp06-en.pdf>.
- Vidmar Horvat, K. (2013). Engendering Borders: some critical thoughts on theories of borders and migration. *Klagenfurter Geographische Schriften*, 19, 157–167.
- Willis, K. D. in Yeoh, B. (2000). Introduction. V K. D. Willis in B. Yeoh (ur.), *Gender and Migration* (str. xi–xxii). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Zlotnik, H. (2005). *International Migration Trends since 1980*. Pridobljeno s http://www.unfpa.org/sites/default/files/resourcepdf/migration_report_2005.pdf.